

Kongratlar Hanedanlığı Döneminde Yeni Ürgenç Şehri

Seda YILMAZ VURGUN¹

Özet

Ürgenç şehri tarihi süreç içinde Cürcaniye ve Gürgenç gibi isimlerle anılmıştır. Şehir coğrafi koşullar ve savaşlar dolayısı ile farklı bölgelerde tekrar kurulmuştur. Ürgenç Harezmi bölgesinin içinde yer almaktadır. Tarih sahnesinden silinmemiş, zamanla gelişip büyümüş önemli şehirlerinden biridir. Moğollar 1221 senesinde Ürgenç'i işgal edebilmek için etrafını çevreleyen su bendlerini yıkmışlar ve şehri sular altında bırakmışlardır. XIV. yüzyılın ortalarında ünlü pazarları, geniş caddeleri ve birçok yapıları ile şehir eski görkeminde kavuşmuştur. XVI. yüzyılda Hive Hanlığı'nın başkentliğini yapmıştır. Ancak şehir de kuraklık baş gösterdiği için bir süre sonra başkent Hive'ye taşınmıştır. XIX. yüzyılda Yeni Ürgenç düz bir alan üzerine kurulmuş ve etrafı surlarla çevrilmiştir. Ürgenç şehrinde Sartlar, Özbekler ve Türkmenler yaşamlarını sürdürmüştür. Ürgenç halkın refah içinde yaşadığı yoğun nüfuslu bir şehirdir. XIX. yüzyılda şehir, Hive Hanlığı'nın başında bulunan Kongrat hanedanı tarafından idare edilmiştir. Hive Hanlığı'nın eyaletlerinden biri olan Ürgenç şehri merkezden atanan valiler tarafından yönetilmiştir. Sartların tekelinde olan ticaret şehirde oldukça gelişmiştir ve yoğun bir ticari sirkülasyona sahiptir. Ürgenç şehri, Buhara ve Rusya gibi ülkelere ithal ve ihraç edilen malların sevk ve depolanma alanı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ürgenç, Sartlar, Türkmenler, Özbekler, Hive, Kongratlar.

New Urgench City during the Period of Qongrat Dynasty

Abstract

Urgench city has been also known in history as Jurjanîyah, and Gurganj. City been had reconstructed in different districts due to the geographic conditions and destructive wars. Urgench is located in the distinct of Khorezm. It was significant city which grew in time and did not evanesced from the stage of history. In 1221, the Mongols destroyed surrounding levees and caused a flood in the city in order to occupy Urgench. At the mid 14th century, the city again reached its glorious old days with its famous bazaars, wide streets and architecture. In 16th century, it was the capital of Khanate of Khiva. However, the capital had been moved to Khiva after when there was a long drought in Urgench. In 19th century New Urgench has been established on a flat area and encircled by ramparts. Sarts, Uzbeks and Turcomans have lived in Urgench. Urgench was a city in which a dense population lived in wealth and prosperity. In 19th century, the city was ruled by Qongrad family who was also in control of the Khiva Khanate. Urgench was one of the states of Khiva Khanate which was governed by a governor assigned from capital. Highly circulated trade was very well established in the city and monopolized by Sarts. The city of Urgench had become a storage and dispatching area for the goods exported by and imported for the countries such as Russia and Bukhara.

Keywords: Urgench, Sarts, Turcoman, Uzbeks, Khiva, Qungrads.

¹ Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sakarya-TÜRKİYE
E-posta: sedayilmazvurgun@hotmail.com

Giriş

Alman asıllı Rus şarkiyatçı V.V. Barthold, Orta Asya'nın en batısındaki ülke olarak işaret ettiği Harezmi de yer alan ve bölgenin hayat kaynağı olan Amu-Derya nehrinin kıyısında bulunan Yeni Ürgenç şehri XVIII. yüzyılda ortaya çıksa da bu şehrin tarihi eskidir. Önceki dönemlerde farklı yerlerde kurulmuş ve bazı sebeplerden dolayı yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Bilindiği kadarıyla şehrin en eski adı Gürgenç olup Araplar tarafından Cürcaniye olarak isimlendirilmiş; ilerleyen süreç de şehir Ürgenç ismini almıştır.² X. yüzyıl Arap coğrafyacılarının eserlerinde Harezmi'nin o dönemdeki ikinci büyük şehri olarak zikredilmiştir.

Şairler, edebiyatçılar, büyük âlimler ve şeyhlerin yaşadığı tarihî bir şehir olan Gürgenç'i³ Müslüman Araplar, Emeviler zamanında fethetmişler; ardından Sâmâniler devrinde Gürgenç parlak bir dönem geçirmiştir. Mâveraünnehr, Horasan ve Fergana yanında Gürgenç de Türkistan'ın kapısı olarak nitelendirilmiştir.⁴

Ticari öneminin yanında siyasi ve kültürel sahalarda da Gürgenç'in kıymeti gittikçe artmış ve Moğol istilasına denk gelen yıllarda en parlak çağına ulaşmıştır.⁵ Cengiz Kağan 1221 yılın da Harezmi'yi istila etmiştir.⁶ Moğollar Gürgenç'e saldırıp onu çok hızlı bir şekilde kuşatıp tahrip etmişlerdir.⁷ İslam dünyasının en önemli metropollerinden biri olan bu şehir Moğolların barajları bilerek yıkmalarıyla⁸ ya da barajların bakımları yapılmadığı için sonraki yıllarda suların altında kalmış ve harabeye

---

²Guy Le Strange, *The Land of The Eastern Caliphante*, Cambridge, 1993, s.447.

³Alaadin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev: Mürsel Öztürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s.171; İbni Arapşah, *Acâibu'l Makdûr*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s.58.

⁴ Aydın Taneri, "Gürgenç", *İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, C.14, İstanbul, 1996, s.321.

⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi* (1092-1229), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1956, s.33.

⁶ Abdülkerim Özaydın, "Harizm", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.16, İstanbul, 1997, s.218; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s.458.

⁷ *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev: Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948, s.183; Edward Allworth, *Central Asia 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview*, Duke University Press, London, 1944, s.21; E Bretschneider, *Fragments Towards The Knowledge of The Geography And History of Central And Western Asia From The 13th to The 17th Century*, Vol:II, London, 1888, s.92; Guy Le Strange, *The Land of The Eastern Caliphante*, Cambridge, 1993, s.448.

⁸ Zeki Velidi Togan, C.1, "Amu-Derya", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, s.422; M. Baron C. D'Ohsson, *Moğol Tarihi*, Çev: Ekrem Kalan-Qiyas Şükürova, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.121.

dönmüştür.⁹ Kaynaklarda şehrin sahasının sonraki yıllarda bile sular altında olduğu bildirilmektedir.¹⁰ Moğollar şehri teslim aldıktan sonra sanatkârlar, genç kadınları ve çocukları kenara ayırarak geri kalanları öldürmüşlerdir.¹¹ Moğollar 100000 civarında olduğu söylenen Gürgençli zanaatkârı Çin'e yerleştirmiştir.¹² Medreseler, kütüphaneler ve diğer eserler mahvolmuştur.¹³

Ürgenç Moğolların uzun süre yıkılmış halde bırakamayacakları kadar büyük bir ticari öneme sahip olduğundan dolayı¹⁴ Gürgenç'e birkaç fersah uzaklıkta Ürgenç adıyla yeniden inşa edilmiştir.¹⁵ Şehir eski ekonomik konumuna yeniden kavuştuysa da içinde bulunduğu bölge uzun süre yıkım içinde kalmıştır.¹⁶

Timur Ürgenç'e beş kez sefer düzenlemiştir.¹⁷ İkinci kez kurulan Ürgenç şehrini Timur yıkmış¹⁸ camiler ve minareleri hariç her yeri yerle bir etmiş ve halkı Semerkant'a taşımıştır.¹⁹ Buraya arpa ekilmesini emretmiştir.²⁰ Timur'un Ürgenç gibi merkezleri tahrip etmesi, Türkistan'ın Avrupa ve Uzak Doğu ile ticaretini sekteye uğratmıştır.²¹ Şehir üç yıl harap bir halde kaldıktan sonra²² Timur Ürgenç ile tekrar ilgilenerek şehri imar ettirmiştir.²³

⁹ Jean-Paul ROUX, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev: Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s.193; Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2009, s.19.

¹⁰ Abdullah Gündoğdu, *Hive Hanlığı Tarihi: Yedigâr Şibaniler Devri 1512-1740*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995, s.6.

¹¹ Cüveyni, *age*, s.174.

¹² Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı Türk Seceresi*, Çev: Rıza Nur, İlgî Kültür Sanat Yayınları 2009, s.96, Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s.193.

¹³ Taneri, *agm*, s.322; Kafesoğlu, *age*, s.275.

¹⁴ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s.193-194; Özaydın, "Harizm", s.218.

¹⁵ Özaydın, "Harizm", s.218.

¹⁶ Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s.193-194; Özaydın, "Harizm", s.218.

¹⁷ Arapşah, *age*, 58-60, 72-74, Hayrunissa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007, s.51; Galina A. Pugachenkova, "Orta Asya Mimarisi Onuncu Yüzyıl ile Onyedinci Yüzyıl Arası", *Türkçe Konuşanlar Orta Asya'dan Balkanlara 2000 Yıllık Sanat ve Kültür*, Tetragon Yayınları, s.437.

¹⁸ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s.15; Emel Esin, *Türkistan Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s.53.

¹⁹ C.E. Bosworth, "Ürgenç", *EP*, Vol.10, Brill, 2000, s.893; V. V. Barthold, *Four Studies On The History Of Central Asia*, Çev: V.and T. Minorsky, Vol:1 Leiden-E. J. Brill, 1956, s.61.

²⁰ Manole Meagoe, *Üç Bozkırlı: Atilla-Cengiz Han-Timur*, Çev: Müstecip Ülküsal, Türk Kültür Yayını, İstanbul, 1976, s.286; Aka, *Timur ve Devleti*, s15.

²¹ Taneri, *agm*, s.322; Nurettin Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2001, s.140.

²² Alan, *age*, s.51.

²³ Şerefüddin Ali Yezdi, *Emîr Timur: Zafernâme*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s.168.

1393 yılında Ürgenç'te bir piskoposluk olduğu söylenmektedir.²⁴ 1430-1431 yılları arasında Özbek konfederasyonunun lideri Ebul Hayır Han bir süreliğine Ürgenç'i fethetmiştir.²⁵ 1505 yılında Ürgenç'in de içinde bulunduğu Harezm bölgesi Muhammed Han Şibanî idaresindeki Özbeklerin eline geçmiştir.²⁶

Bu tarihten sonra Özbeklerin kurduğu HiveHanlığı'nın önemli şehirlerinden biri olmuştur. 1603 yılında şehir Ruslar tarafından kuşatılmış ve tahrip edilmiştir. Ancak toplu katliamdan önce kadınlar ve değerli eşyalar Arap Muhammed tarafından kaçırılmıştır.²⁷ Arap Muhammed Han dönemine kadar Hive hanlarının ikamet merkezi olan Ürgenç şehri,²⁸ Amu-Derya'nın bir kolunun kurumasıyla çöl haline gelerek terk edilmiştir.²⁹ Dolayısıyla Arap Muhammed Han 1619 yılında merkezini Hive şehrine taşımıştır.³⁰

XVII. yüzyılın başlarında Rus Kazakları (Kosaklar) HiveHanlığı'nın zenginliğinden yararlanabilmek için Ürgenç'e saldırmışlardır. Küçük çaplı bir direniş gerçekleşmiş ve şehir mahvedilmiştir. Ardından Kazakların neredeyse hepsi katledilmiştir.³¹ 1645 yılından sonra Yeni Ürgenç olarak hanlığın güneyinde Amu-Derya'ya 3.2 km uzaklıkta yeniden inşa edilmiştir.³² 1804 yılında Harezm'de iktidara gelen Kongrat hanedanlığı döneminde şehir tekrar canlanmıştır. Rus saldırılarından sonra Yeni Ürgenç ün kazanmıştır.³³ Ruslar 1873'de HiveHanlığı'nı işgal etmişler ve böylece

²⁴ Jean-Paul Roux, *Orta Asya*, Çev: Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006, s.357.

²⁵ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Çev: Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara, 2004, s.196; V.V. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, Çev: Akdes Nimet Tahiroğlu, Evkaf Matbaası, 1930, s.92-93; Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s.346.

²⁶ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s.27; Gündoğdu, *agt*, s.26-27; Emel Esin, *age*, s.53; Salih Yılmaz, *XVI-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s.64.

²⁷ Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Rıza Mirab Agahi, *Firdaws Al-Iqbâl History of Khorezm*, Çev: Yuri Bregel, Leiden-Boston-Köln, 1999, s.39; Edward Allworth, *Central Asia 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview*, s.8.

²⁸ Taneri, *age*, s.323.

²⁹ Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s.375; Edward Allworth, *Central Asia 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview*, s.117; Gündoğdu, *agt*, s.216; Esin, *age*, s.53.

³⁰ Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu: Atilla Cengiz Han, Timur*, Çev: Halil İnalcık, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s.475; Abdülkerim Özaydın, "Hive", *İslam Ansiklopedisi*, C.16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s.219.

³¹ Frederick Gustavus Burnaby, (1986), *A Rideto Khiva: Travels and Adventures in Central Asia*, Time-Life Books, Amsterdam, s.196; Gündoğdu, *agt*, s.134.

³² Muhammed Bilal Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2004, s.15.

³³ Ekber N.Necf- Ahmet Annaberdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, s.319.

şehrin de hâkimi olmuşlardır.³⁴ Rus işgalinin ardından Ruslar Harezm eyaletinin merkezini Hive'den Ürgenç'e taşımışlardır.³⁵ Şu an Ürgenç Özbekistan sınırları içinde bulunan bir şehirdir.

Şehrin Fiziki Yapısı

XIX. yüzyılda Yeni Ürgenç 93° 45' boylamında ve 43° 35' enleminde bulunmaktaydı.³⁶ Hanlığın diğer şehirlerinde olduğu gibi kesin bir sınırı yoktu.³⁷ Hanlığın başkenti olan Hive şehrinden daha büyük bir şehirdi.³⁸ Düz açık bir alan üzerine kurulmuş olup³⁹ geniş bir yüzölçümüne sahipti.⁴⁰ Şehrin iki kapısı ve bir hendeği bulunurdu. Şehirde 300 ev,⁴¹ 320 dükkân, 15 cami,⁴² 2 medrese⁴³ ve 16 mescit vardı.⁴⁴ Türkistan hanlıklarının genelinde olduğu gibi evler kerpiçten veya topraktan yapılmıştı.⁴⁵ Bu evler az yağmur yağdığı için çamurdan yapılmalarına rağmen uzun süre ayakta kalırlardı. Camilerin bazıları toprak ve çakıl ile karışık bir şekilde yapıldı.⁴⁶ Yeni-Ürgenç'te evler pek geniş olup, her evde ambarlar bulunurdu. Ayrıca her evde bulunan değirmende atların veya eşeklerin ihtiyaç duydukları tahıl öğütülürdü.

Ürgenç şehrinin hisarı dört köşeli olup, etrafı evler ve avullarla doluydu. Şehrin civarı birçok kanalla sulanırdı. Surun içi yüksek olduğundan kanallar şehrin içine girmezdi.⁴⁷ Şehrin etrafı 7,5 km uzunluğunda topraktan yapılmış duvarla çevrili olup⁴⁸ şehir bu sur vasıtasıyla korunurdu.⁴⁹ Surlar

³⁴ Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, s.104; Hayri Çapraz, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sa.24, Aralık 2011, s.51.

³⁵ Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınları, Çev: Abdülkadir Sadak, 1975, s.174.

³⁶ Suavi, *age*, 53.

³⁷ M. N. Mouraviev, *Voyage en Turcomanie At A Khiva*, Fait en 1819 et 1820, Chez Louis Tenré Libraire, A Paris, 1823, s.265.

³⁸ Mouraviev, *age*, 264.

³⁹ Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.582; Ertuğrul Yaman, *Türkistan Notları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s.81.

⁴⁰ Abbott James, *Narrative of a Journey from Heraultto Khiva, Moscowand St. Petersburg, During the Late Russian Invasion of Khiva, With Some Account of the Court of Khiva and the Kingdom of Kaurism*, Vol.I, Wm. Smith Elderand Co., London, 1867, s.320.

⁴¹ Mouraviev ev sayısının 1500 civarında olduğunu not etmiştir. Bkz. 265.

⁴² Vambery bu rakamın 20 civarında olduğunu not etmiştir. Bkz. Arminus Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Çev: N. Ahmet Özalp, Ses Yayınları, İstanbul, 1993, s.125.

⁴³ Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, s.15.

⁴⁴ Mehmet Emin Efendi, *age*, s.121.

⁴⁵ Esin, *age*, s.53; Muariev, *age*, s.265.

⁴⁶ Mouraviev, *age*, 265.

⁴⁷ Mehmet Emin Efendi, *age*, s.121.

⁴⁸ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.582; Mouraviev, *age*, s.265.

⁴⁹ Mouraviev, *age*, s.349.

kül ile karışık topraktan yapılmış olup içerden kalelere sahipti.⁵⁰ I. Muhammed Rahim Han döneminde surlar yenilenmişti.⁵¹

Yeni Ürgenç'in içinde dükkânların olduğu bir alış-veriş merkezi bulunmaktaydı.⁵² Sokaklar eğri ve düzensizdi.⁵³ Sokaklar yüklerle, develerle, hamallarla, tellallarla ve pazarlık yapan tüccarlarla dolu olup oldukça kalabalıktı.⁵⁴

Nüfus

Moğol kuşatması ve Timur'un istilası sırasında Ürgenç çok yoğun nüfuslu bir şehirdi.⁵⁵ Ancak Ürgenç, Timur ve Moğollar tarafından fethedilen memleketlerden daha kötü bir talihsizliğe uğramış halkın büyük bir çoğunluğu öldürülmüştü.⁵⁶

1842 yılında şehrin nüfusu yaklaşık 2.000 civarında iken,⁵⁷ 1860'lı yıllarda şehirde bulunan Vambery şehrin nüfusunun 8.000 civarında olduğunu not etmiştir. Ayrıca kendisine bağlı nahiyelerle birlikte Vambery şehrin toplam nüfusunun 55.000 civarında olduğunu belirtirken⁵⁸ Ali Suavi toplam nüfusun 30.000 civarında olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹ Kalabalık bir nüfusa sahip olan Ürgenç şehrinin halkı refah içinde yaşamıştır.⁶⁰

Önemli bir ticaret merkezi olan⁶¹ Ürgenç şehrinin ana yerleşimcileri Sartlardı.⁶² Sart kelimesi etnik bir yapıyı ifade ederdi.⁶³ Moğollar bunlara *Sirak* derlerdi.⁶⁴ Genel olarak Sart kelimesinin yanında yaşadıkları merkeze göre bu gruba Ürgençli, Hiveli gibi isimler de verilirdi. Sartlar kabile ve boy

---

⁵⁰ Suavi, *age*, s.99.

⁵¹ Muhammed Bilal Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, s.15.

⁵² Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.582.

⁵³ Mehmet Emin Efendi, *age*, s.121.

⁵⁴ Suavi, *age*, s.54.

⁵⁵ Allworth, *Central Asia 120 Years of Russian Rule*, s.21.

⁵⁶ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, s.192; Taneri, *agm*, s.522

⁵⁷ Muhammed Bilal Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, s.15.

⁵⁸ Vambery, *age*, s.125.

⁵⁹ Suavi, *age*, 54.

⁶⁰ Muhammed Bilal Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, s.15.

⁶¹ Allworth, *Central Asia 120 Years of Russian Rule*, s.20.

⁶² Mouraviev, *age*, 264; Muhammed Bilal Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, s.15.

⁶³ Yuri Bregel, "Recent Publications on The Sarts: A Review Article", *Journal of Central Asia*, Vol: 42, Wiesbaden: 2008, s.198.

⁶⁴ Suavi, *age*, s.47.

yapısını bilmezlerdi.⁶⁵ Hive Hanlığı'nın en zengin ahalisi olup⁶⁶ ticari ve iktisadi hayata hâkimlerdi.⁶⁷ Bunların yanında Ürgenç'deki Sartların çiftçilikle uğraştıkları da olurdu.⁶⁸

Özbekler Ürgenç şehrinde yaşayan halklardandı.⁶⁹ Kendi orjinleri ile gurur duyan güvenilir insanlardı.⁷⁰ Kültürel olarak değişik gruplardan oluşan Özbeklerin dış görünüşlerinde de farklılıklar bulunmaktaydı.⁷¹

Ürgenç'de yaşayan diğer bir halk da Türkmenlerdi.⁷² Türkmenler Hive, Amu-Derya ve Kuzey İran sınırı arasındaki topraklarda yaşamakta ve pek çok kabileye ayrılmaktaydılar.⁷³ Kongrat Hanedanı'nı Hive Hanlığı'nda iktidara getirme planları yapan İltüzer Han evlendikten sonra gücünü artırmak istemiş bu nedenle Yomut Türkmenlerine yağma sözü vererek onları ülkesine davet etmiş ve ekili alanları onlara tahsis etmişti. İltüzer Han, Yomut Türkmenlerini özellikle Ürgenç'e yerleştirmiştir. Yomutların hanlığa gelişi İltüzer'in askeri gücünü artırmıştı.⁷⁴ Türkmenler savaşçı karakterleri ile ün yapmış insanlardı.⁷⁵ Ürgenç halkı Şiilerden hoşlanmazlardı.⁷⁶

Yönetim

Hive Hanlığı eyaletlere ayrılmıştı ve bu eyaletler merkezden atanan valiler tarafından yönetilirdi.⁷⁷ Bay ünvanına sahip olan kişiler genelde hanlığının güney şehirlerindeki yönetimde söz sahibi idiler. Sartların yoğunlukta olduğu Ürgenç şehri de bay ünvanına sahip kişiler tarafından idare ediliyordu.⁷⁸ Bazen bir eyalete ortak yönetimle iki kişinin atandığı olurdu. Ürgenç şehrinde de bu tarz bir yönetim anlayışı zaman zaman

⁶⁵ Yuri Bregel, "The Sarts in The Khanete of Khiva", *Journal of Asian History*, Vol.12, Wiesbedan 1978, s.144.

⁶⁶ Mehmet Emin Efendi, *age*, 121.

⁶⁷ Mouraviev, *age*, s.255; Gündoğdu, *agt*, s.230; Besim Darkot, "Sart", *İslam Ansiklopedisi*, C.10, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988, s.236.

⁶⁸ Bregel, "The Sarts in The Khanete of Khiva", s.124.

⁶⁹ Edward Allworth, *Central Asia 120 Years of Russian Rule*, Duke University Press, London, 1989, s.24.

⁷⁰ O. Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, William Heinemann, London, 1911.

⁷¹ Bacon, *age*, s.29.

⁷² Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de Lasie Centrale (Afganistan, Boukhara, Khiva, Khoohand)*, Soci t  Asiatique, Paris, 1876, s.189; Muhammed Bilal  elik, *Firdevs 'l- kbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, s.43.

⁷³ Baker, *age*, s.211.

⁷⁴ Boukhary, *age*, s.189; Muhammed Bilal  elik, *Firdevs 'l- kbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, s.43.

⁷⁵ Elizabeth E. Bacon, *Esir Orta Asya*, Tercüman 1001 Eser, İstanbul, s.63.

⁷⁶ Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s.375.

⁷⁷ Seyfettin Erşahin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar: Sovyet Dönemi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007, s.65.

⁷⁸ Bregel, "The Sarts in The Khanete of Khiva", s.127.

görülmüştü. I. Muhammed Rahim Han zamanında bu şekilde bir uygulamaya gidilmiş, Seyyid Kulu Bay ve Muhammed İvaz Bay Ürgenç'e ortak yönetici olarak atanmıştı.⁷⁹

Buhara, Hive, Merv ve Ürgenç gibi şehirler büyük bir geçmişe sahip olmaları nedeniyle Türkistan'ın gerçek kültür merkezleriydi.⁸⁰ Kongratlar döneminde Hive Hanları Cengizli kimliğinin yanında kendi nesline dini bir kisve kazandırmak istemişti. Mesela İltüzer Han tahta geçtiği zaman Ürgenç seyyidlerinden Ahte Hoca'nın kızını, babasının muhalefetine rağmen, kendisine nikâhlamıştı.⁸¹

Rüşvet Türkistan hanlıklarında mevcut olan sorunlardan biri olarak kendini göstermektedir. Buhara Hanlığı'nda koşbeğinden en alt kademelere kadar rüşvetin çok etkili olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁸² Söz konusu durum Hive Hanlığı'nda da mevcut gibi görünmektedir. Burnes, Ürgenç şehrinde memurlara rüşvet verdiğini not etmiştir.⁸³

Ticaret

XIX. yüzyılın başlarında hanlığın merkezileşmesi ile birlikte geçmiş devirlere göre bütün sahalarda bir canlanma başlamıştı. Bu devirde mal-para ilişkileri gelişmiş ve artık vergiler para karşılığında alınmaya başlanmıştı.⁸⁴

İktisadi hayat gelişirken HiveHanlığı'nın en önemli ticaret şehri Yeni Ürgenç olmuştu.⁸⁵ Ürgenç'ten Rusya'ya Orenburg'a ve Astrahan'a ihracat yapılırdı.⁸⁶ Ürgenç ile Orenburg arasındaki Kızıl-Kum çölü yaklaşık 22 günlük bir mesafede alınırdı.⁸⁷

Ürgenç ile Astrabat arasında yapılan ticaret daha düşük düzeydeydi. Her yıl 80 ile 100 deve arasında sayıları değişen bir iki kervan yola çıkardı.⁸⁸ Buhara'dan Astrahan'a ulaşmak için kullanılan iki yol da Ürgenç şehrinden

⁷⁹ Muhammed Bilal Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, s.89-90.

⁸⁰ Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, s.27.

⁸¹ Muhammed Bilal Çelik, "Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C.2, Sa.1, 2007, s.184.

⁸² Baron Meyendorf, "A Journey From Orenburg to Bokhara in The Year 1820", *The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, C.V, Kısım: II, London: Routledge, 2004. s.51-52.

⁸³ Burnes, *age*, s.45.

⁸⁴ Feridun Tekin, "Hive Hanlığı", *Türkler*, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.635-636.

⁸⁵ Mouraviev, *age*, s.264; Suavi, *age*, 53.

⁸⁶ Suavi, *age*, s.93.

⁸⁷ Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.79.

⁸⁸ Burnes, *age*, s.119.

geçerdi.⁸⁹ Hive tüccarlarının Buhara'dan ithal ettikleri ve Rusya'ya ihraç edecekleri bütün ticaret malları genelde Ürgenç'te yüklenir ve transfer edilirdi.⁹⁰

Yeni-Ürgenç'teki Sart tüccarların Orenburg ve Moskova gibi şehirlerde, İran'da ve hatta Hindistan'da ortakları vardı. Her tüccarın kendisine mahsus anahtar, terazi ve çekiç şeklinde bir damgası bulunurdu. Bir de her tüccarın ecdadından gelen basmacı, kuyumcu gibi lakapları olurdu.⁹¹

Ürgenç şehri HiveHanlığı'nın ticaret şehri olmasının yanında aynı zamanda önemli bir ziraat merkezi idi.⁹² Muhammed Rahim Han döneminde tarım sistemi yenilenmişti.⁹³ Ürgenç'in ipeği ve kavunu Hive Hanlığı için önemli olan ürünlerdendi. Başka ülkelere gönderilen armağanlar arasında Ürgenç kavunu da bulunmaktaydı. Kavun çok değerli olup şeker karşılığında Rusya'da değiş tokuş yapılırdı.⁹⁴

Amu-Derya nehrinden açılan kanallar vasıtasıyla Ürgenç şehrinin su ihtiyacı karşılanır ve şehirde ziraat yapılırdı.⁹⁵ Çarlık Rusyası Batı Türkistan'ın işgalinden sonra kanallar ve sulama sistemleri ile ilk defa karşılaştığından bu alanda eski norm ve teşkilata dokunmayı kendi menfaatlerine uygun bulmamış; ancak gelecekte bu servetin kullanılması açısından bütün suların devlet malı olduğuna yönelik bir kanun çıkartmıştı. Rusya bu konuda uzman kişiler yetiştirmeden bu işe karışmanın pamuk üretimine olumsuz etki yapacağını düşünerek başlangıçta duruma müdahale etmemişti.⁹⁶

Buhara pazarları Ürgenç'ten gelen ürünler ile oldukça zenginleşirdi.⁹⁷ Ürgenç'te yetiştirilen ürünler Hive gibi şehirlere de transfer edilirdi.⁹⁸ Ürgenç şehrinin ticari hayatı Hive, Buhara ve Mangışlak ile olan ulaşım sayesinde oldukça büyük bir gelişme göstermişti.⁹⁹

---

⁸⁹ Seyfullah Yalın, "Çarlık İdaresindeki Kazakistan'da Ticari Hayat", *Türkler*, C.19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.398.

⁹⁰ Suavi, *age*, s.54

⁹¹ Mehmet Emin Efendi, *age*, s.121.

⁹² Boukhary, *age*, s.176.

⁹³ Muhammed Bilal Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, s.15.

⁹⁴ Vambery, *age*, s.125.

⁹⁵ Mehmet Emin Efendi, *age*, s.121.

⁹⁶ İbrahim Yarkın, Batı Türkistan, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Sa: 4, Ankara, 1976, s.1167.

⁹⁷ Alexander Burnes, *Travels Into Bokhara Vol-I, Albemarle Street*, London, 1834, s.283.

⁹⁸ Mouraviev, *age*, s.265.

⁹⁹ Necef, *age*, s.319.

Hive Hanlığı'nda ticari hayat Sartların elinde idi. Bu nedenle Sartların yoğun bir biçimde yaşadığı Ürgenç şehri gelişmişti.¹⁰⁰ Rusların gelişi ile birlikte Türkistan'daki ticari hayatta Yahudiler etkili olmaya başlamıştı. Mesela Taşkent'te Yahudiler Sartlarla büyük bir rekabette girmeseler de onların ticari malları civar ülkelerden temin etmek zorunda olduklarını anlayıp ithalata yönelmişler ve kısa sürede ticari hayatta kendilerini kanıtlamışlardı.¹⁰¹

Ürgenç'te dükkânlar doğunun çeşitli malları ile dolu olup haftada iki kez pazar kurulurdu. Şehir ülkenin ihracat merkeziydi. Tacirlerin kalabalıklığı, alış-veriş işleminin çokluğu ve çeşit çeşit mallarla yüklü develerin gelip geçmesi nedeniyle ortaya çıkan yoğunluktan şehrin sokaklarında yürümek oldukça zor olurdu.

Sanayi ürünleri arasında Ürgenç çapanı denilen bol hırkalar çok ünlüydü.¹⁰² Hive Hanlığı'nın başlıca dokuma atölyeleri Ürgenç ve Hive'de bulunurdu. *Alaca* adlı pamuktan dokunan kumaş çok miktarda üretilirdi. Kumaş olarak satılmaz, satışa giysi biçimine girdikten sonra çıkarılırdı. Orta Asya'da makbul olan bu giysi çarşı ve pazarlarda çok sayıda bulunurdu. Alaca kumaşı hem erkekler hem de kadınlar tarafından kullanılırdı.¹⁰³

Ticari hayatta Sartlar birbirleriyle münasebetlerinde ve özellikle Rusya ile ilişkilerinde şehirden şehre değişen eski ağırlık ve ölçü birimlerini kullanırlardı. Kuru ya da sıvı ölçüğü diye bir şey yoktu; her şey ağırlığına göre satılırdı.¹⁰⁴

Orta Asya'da gelişen seramik sanatı Buhara, Şehr-i Sebz gibi şehirlerin yanında Ürgenç'te de başlamıştı.¹⁰⁵ XX. yüzyılın başına gelindiğinde Ürgenç ticari merkez olma özelliğini korumaya devam etmişti.¹⁰⁶

Sosyal Hayat

Hive Hanlığı'nda yaşayan halkların milliyetlerini simgeleyen kıyafetleri bulunurdu. Ürgenç Özbekleri Hive Hanlığı'ndaki diğer şehirlerde yaşayan Özbeklerden farklı özellikler ortaya koyarlardı. Koyu koyun derisinden

¹⁰⁰ Muhammed Bilal Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2004, s.103

¹⁰¹ Gabriel Bonvalot, *Eski Yurt: Orta Asya'dan*, Çev: M. Reşat Özmen, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1894, s.38.

¹⁰² Vambery, *age*, s.125.

¹⁰³ Vambery, *age*, s.127.

¹⁰⁴ Schuyler, *age*, s.199.

¹⁰⁵ Akbar Hakımov, "Orta Asya Türk Halklarının Sanat ve Zanaatları", *Türkçe Konuşanlar Orta Asya'dan Balkanlara 2000 Yıllık Sanat ve Kültür*, Tetragon Yayınları, s.415.

¹⁰⁶ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.142.

giydikleri şapka ile diğer Özbeklerden ayrılırlardı. Bu şapkalara *tilpak* derlerdi.¹⁰⁷

Ürgenç şehrinde müzik zevki oldukça ileri düzeydeydi ve şiirler belirli bir ölçüye göre yazılmazdı.¹⁰⁸ Sartlar özellikle şarkı söylemeye bayılırlardı. İki telli saz eşliğinde sıkıcı bir şarkıyı ya da bazı şiirlerin yarı nameli okunuşunu dinlemek için saatlerce birlikte otururlardı.

Sart kadınları arasında fakir olanlar sadece tarımla ilgilenir, zengin aile kızları eğitim alırlardı. Sart kadınlarının evleri temiz olurdu.¹⁰⁹ Köpekler, Sart ailesi için ayrı bir yer tutar; her evde bir tane bulunmasına rağmen pek sevilmazlerdi.¹¹⁰

Türkmenlerde diğer Müslüman topluluklarda olduğu gibi kadınlar erkeklerden ayrı tutulmazdı.¹¹¹ Türkmen kadınları yüzlerini fazla kapatmazlardı.¹¹² Orta Asya'nın genelinde olduğu gibi yönetim kadroları ve halkın Avrupa hakkında bilgisi yoktu. Ürgenç yerlileri Avrupalılardan pek hoşlanmazlardı.¹¹³

Sonuç

Ürgenç tarih boyunca birçok kez yıkılmış ve başka yerleşim yerlerinde tekrar kurulmuştur. Önce Moğollar tarafından istila edilerek yerle bir edilen ve ardından Timur tarafından ele geçirilen şehre büyük zararlar verilmiştir. Şehir XVI. yüzyılın başında Özbeklerin eline geçmiştir.

Ürgenç Hive Hanlığı'nın güney kesiminde yer alan şehirlerden biridir. Bir zamanlar Hive Hanlığı'nın başkenti olan Ürgenç coğrafi şartlar nedeni ile başkentliği Hive şehrine kaptırmıştır. XVIII. asrın başında şehir, medreseler, kütüphaneler ile devrin en işlek ticaret merkezlerinden biri olmuştur.

Ürgenç şehrinde Sartlar, Özbekler ve Türkmenler yaşamaktaydı. Ürgenç nüfusunun net sayıları bilinmemekle beraber şehir merkezindeki nüfusun 8.000'nin fazla olduğu tahmin edilmektedir. Nahiyelerle birlikte toplam nüfusunun ise 30.000'i aştığı sanılmaktadır. Özellikle Sartlar ana unsuru oluşturan halktı ve ticari hayatta yön verirlerdi.

¹⁰⁷ Alexander Burnes, *Travels Into Bokhara Vol-I*, Albemarle Street, London, 1834, s.274.

¹⁰⁸ Gülay Karadağ, *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2006, s.141.

¹⁰⁹ Annette Meakin, M. B, *In Russian Turkestan A Garden of Asiaand Its Peoble*, Charing Cross Road, London,1903, s.104.

¹¹⁰ Schuyler, *age*, s.128.

¹¹¹ Mustafa Gökçe, "Seyyahlara Göre 19. Yüzyıl Türkmenistan'ın da Kadın", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol:1/4, Summer 2008, s.234.

¹¹² Gökçe, *agm*, s.235.

¹¹³ Burnes, *age*, s.32.

Hive hanı İltüzer evlendikten sonra gücünü artırmak istemiş bu nedenle Yomut Türkmenlerine yağma sözü vererek onları ülkesine davet etmiş ve ekili alanları onlara vererek Yomut Türkmenlerini Ürgenç'e yerleştirmiştir.

Ürgenç şehri yönetim açısından Hive hanına bağlıydı. Hanlığın başında Kongrat hanedanı bulunmaktaydı. Hanın atadığı bay ünvanına sahip kişiler tarafından yönetilirdi. Ürgenç şehrinde otoriteyi artırmak için siyasi evliliklerin yapıldığı görülürdü.

Hive, hanlığın başkenti olmasına rağmen ticari açıdan en önemli şehir Ürgenç'ti. Şehir halkının başlıca geçim kaynağı ticaret ve zirai üretim gibi görünmektedir. Ürgenç'in ticari merkez olmasının asıl nedeni bölgenin asıl yerleşimcileri olan ve iktisadi hayata yöne veren Sartların etkisinden kaynaklanmaktaydı.

Hive Hanlığı'nın önemli dokuma atölyeleri Ürgenç ve Hive'de bulunurdu. Alaca adlı pamuktan dokunan kumaş çok miktarda üretilirdi. Ürgenç bol hırkaları ile ünlü bir şehirdi. Dükkânlardaki ürün yelpazesi son derece genişti.

Ürgenç şehrinde yaşayan Sartlar eğlenceye düşkündü. Ürgenç şehrinin temel yerleşimcileri olan Sartlar şarkı söylemeyi çok severlerdi. Sartların, Türkmenlerin ve Özbeklerin kendilerini simgeleyen kıyafetleri bulunurdu. Ürgenç halkı Avrupa hakkında çok bilgili değildi. Ürgenç'e gelen Avrupalıları çok hoş karşılamazlardı.

KAYNAKÇA

- Abbott, James, Narrative of a Journey from Heraultto Khiva, Moscowand St. Petersburg, During the Late Russian Invasion of Khiva, With Some Account of the Court of Khiva and the Kingdom of Khaurism, Vol.I, Wm. Smith Elder and Co., London, 1867.
- Aka, İsmail, Timur ve Devleti, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Alan, Hayrunissa Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007.
- Allworth, Edward, Central Asia 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview, Duke University Press, London, 1944.
- Allworth, Edward, Central Asia 120 Years of Russian Rule, Duke University Press, London, 1989.

- Alpargu, Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, Türkler, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.557-605.
- Bacon, Elizabeth E. Esir Orta Asya, Tercüman 1001 Eser, İstanbul.
- Bahadır Han Ebu’l Gazi, Türk’ün Soy Ağacı Türk Seceresi, Çev: Rıza Nur, İlgı Kültür Sanat Yayınları 2009.
- Barthold, V.V., Uluğ Bey ve Zamanı, Çev: Akdes Nimet Tahiroğlu, Evkaf Matbaası, 1930.
- Barthold, V. V., Four Studies on The History of Central Asia, Tran: V.and T. Minorsky, Vol:1 Leiden-E.J. Brill, 1956.
- Barthold, V.V., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.
- Barthold, V.V., Orta Asya Türk Tarihi Dersleri, Çev: Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara, 2004.
- Bonvalot, Gabriel, Eski Yurt: Orta Asya’dan, Çev: M. Reşat Özmen, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1894.
- Boukhary, Mir Abdoul Kerim, Histoire de Lasie Centrale (Afganistan, Boukhara, Khiva, Khoohand), Soci  t   Asiatique, Paris, 1876.
- Bosworth, C.E., “Ürgenç”, EI², Vol.10, Brill, 2000.
- Bregel, Yuri “Recent Publications on the Sarts: A Review Article”, Journal of Central Asia, Vol: 42, Wiesbadan, 2008.
- Bregel, Yuri, “The Sarts in the Khanete of Khiva”, Journal of Asian History, Vol.12, Wiesbedan 1978.
- Bretschneider, E., Fragments Towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to the 17th Century, Vol:II, London, 1888.
- Burnes, Alexander, Travels into Bokhara Vol-I, Albemarle Street, London, 1834.
- Burnaby, Frederick Gustavu, A Rideto Khiva: Travels and Adventures in Central Asia, Time-Life Books, Amsterdam, 1986.
- Cüveyni, Alaadin Ata Melik, Tarih-i Cihang   a, Çev: Mürsel  zt rk, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- Çapraz, Hayri, “ arlık Rusya’sının Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”, Sosyal Bilimler Dergisi, Sa.24, Aralık 2011.
-  elik, Muhammed Bilal, 1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2009.

- Çelik, Muhammed Bilal, “Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği”, Akademik İncelemeler Dergisi, C.2, Sa.1, 2007.
- Çelik, Muhammed Bilal, Firdevsü’l-İkbal’e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2004.
- Darkot, Besim, “Sart”, İslam Ansiklopedisi, C.10, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988.
- D’ohsson, M. Baron C., Moğol Tarihi, Çev: Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Esin, Emel, Türkistan Seyahatnamesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- Gökçe, Mustafa, “Seyyahlara Göre 19. Yüzyıl Türkmenistan’ın da Kadın”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Vol:1/4, Summer 2008.
- Grousset, Rene, Stepler İmparatorluğu: Atilla Cengiz Han, Timur, Çev: Halil İncalcık, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Gündoğdu, Abdullah, Hive Hanlığı Tarihi: Yedigâr Şibaniler Devri 1512-1740, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995.
- Hakimov, Akbar, “Orta Asya Türk Halklarının Sanat ve Zanaatları”, Türkçe Konuşanlar Orta Asya’dan Balkanlara 2000 Yıllık Sanat ve Kültür, Tetregon Yayınları.
- HATUNOĞLU, Nurettin, Türkistan’da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2001.
- Hayit, Baymirza, Türkistan Rusya ile Çin Arasında, Otağ Yayınları, Çev: Abdülkadir Sadak, 1975.
- Hayit, Baymirza, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- İbni, Arapşah, Acâibu’l Makdûr, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kafesoğlu, İbrahim, Harezmsahlar Devleti Tarihi (1092-1229), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1956.
- Karadağ, Gülay, Avrupalı Gezinlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2006.
- Meagoe, Manole, Üç Bozkırlı: Atilla-Cengiz Han-Timur, Çev: Müstecip Ülküsal, Türk Kültür Yayımları, İstanbul, 1976.

- Meakin, Annette M.B., In Russian Turkestan A Garden of Asiaand Its People, Charing Cross Road, London, 1903.
- Meyendorf, Baron, “A Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820”, The Great Game: Britain and Russia in Central Asia, C.V, Kısım: II, Routledge, London, 2004.
- Moğolların Gizli Tarihi,Çev: Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948.
- Mouraviev, M. N., Voyage en Turcomanie at A Khiva, Fait en 1819 et 1820, Chez Louis Tenré Libraire, A Paris, 1823.
- Nadir, Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- Necef, Ekber N.- Annaberdiev, Ahmet, Hazar Ötesi Türkmenleri, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003.
- Olufsen, Ole, The Emir of Bokhara and His Country, William Heinemann, London, 1911.
- Özaydın, Abdülkerim, “Harizm”, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfi Yayınları, C.16, İstanbul, 1997.
- Özaydın, Abdülkerim, “Hive”, İslam Ansiklopedisi, C.16, Türkiye Diyanet Vakfi Yayınları, İstanbul, 1997.
- Pugachenkova, Galina A., “Orta Asya Mimarisi Onuncu Yüzyıl ile Onyedinci Yüzyıl Arası”, Türkçe Konuşanlar Orta Asya’dan Balkanlara 2000 Yıllık Sanat ve Kültür, Tetregon Yayınları.
- Roux, Jean-Paul, Moğol İmparatorluğu Tarihi, Çev: Aykut Kazancıgil- Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.
- Roux, Jean-Paul, Orta Asya, Çev: Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Seyfettin, Erşahin, Türkistan’da İslam ve Müslümanlar: Sovyet Dönemi, Türkiye Diyanet Vakfi Yayınları, Ankara, 2007.
- Strange, Guy Le, The Land of The Eastern Caliphanete, Cambridge, 1993.
- Tekin, Feridun, “Hive Hanlığı”, Türkler, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Taneri, Aydın, “Gürgenç”, İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfi Yayınları, C.14, İstanbul, 1996.
- Togan, Zeki Velidi “Amu-Derya”, İslam Ansiklopedisi, C.1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, s.419-426.

- Vambery, Arminus, Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, Çev: N. Ahmet Özalp, Ses Yayınları, İstanbul, 1993.
- Yalın, Seyfullah, “Çarlık İdaresindeki Kazakistan’da Ticari Hayat”, Türkler, C.19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.398-407.
- Yaman, Ertuğrul, Türkistan Notları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.
- Yarkın, İbrahim, Batı Türkistan, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Sa:4, Ankara, 1976, ss.1160-1216.
- Yezdi, Şerefüddin Ali, Emîr Timur: Zafernâme, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.
- Yılmaz, Salih, XVI-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.
- Zarcone, Thierry, Yasak Kent Buhara (1830-1888),Çev: Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.